

Dvije stele iz Tilurija iz doba nakon odlaska VII. legije

Nenad CAMBI, Split

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790343.8>

Tilurij (Tilurium), vojni tabor lociran na mjestu današnjeg sela Gardun poviše Trilja, dao je obilje različitog arheološkog materijala, osobito kamenih spomenika s podacima o vojnicima i jedinicama (glavnim i pomoćnim). Arheološki materijal nakon odlaska VII. legije je znatno smanjen, ali ipak prisutan. Dvije stele s portretima u klipejima potvrda su da naselje još živi intenzivnim životom. Ove dvije stele nisu izradile radionice koje su klesale za potrebe vojnika, jer potonje imaju svoje jasno prepoznatljive karakteristike. Očito je da su stari klesari otišli zajedno s vojnicima, a došli novi i formirali svoje oblike i ikonografiju. Dvije stele o kojima je riječ su iz ranog II. st. i visoke su zanatske kvalitete. Jedna stela je već davno poznata i pripada dječaku Gaju Laberiju Valensu, a druga je znatnije oštećena i osim gornjeg dijela spomenika ima još samo nekoliko slova natpisa. Ovakvih stela ima u Italiji, ali ne i u Dalmaciji.

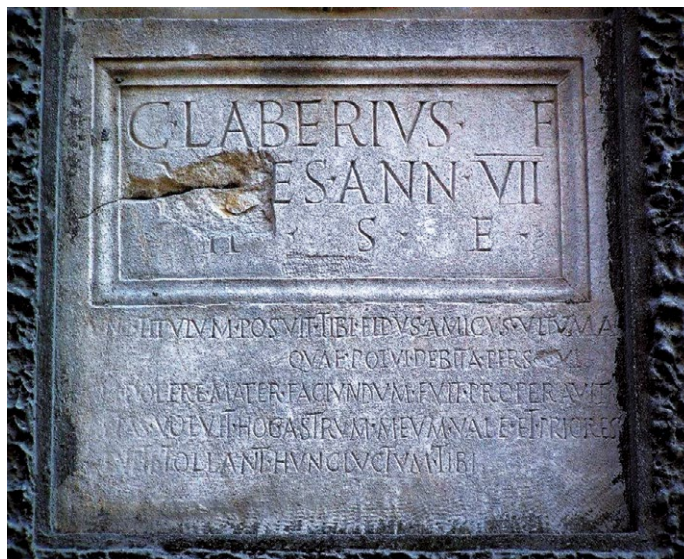
Ključne riječi: Stele s portretima, Gardun, Tilurij, VII. legija

Tilurij je rimski vojni tabor na Cetini, gdje je najduže taborovala VII. legija uz još neke auxilijarne jedinice koje su zajedno tvorile vojni obrambeni sustav na dijelu rimske provincije Dalmacije u bliskom zaleđu Salone. Lokacija je dala iznimno mnogo različitog arheološkog materijala koji je uglavnom završavao u Arheološkom muzeju u Splitu, Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju te Muzeju Cetinske krajine u Sinju.¹ Unatoč tome, slika terena nije dovoljno poznata. Međutim, naporima ekipe kolegice Mirjane Sanader tijekom više od dvadesetogodišnjeg terenskog rada poznavanje tilurijskih lokacija, topografije i arheoloških ostataka znatno je uznapredovalo. Činilo mi se da bi za ovu svečanost najprikladnije bilo izabrati neku temu u vezi s Tilurijem, iako sam se osobno minimalno bavio nekom od tilurijskih tema, osim tzv. Gardunskim tropejem, najvažnijim povijesnim i iznimnim umjetničkim djelom vojne spomeničke baštine u širim okvirima Rimskog Carstva. Repertoar vojničkih nadgrobničkih spomenika, koji karakterizira specifično vojničke tematike, obradili su M. Sanader (Sanader 2003) i njen učenik D. Tončinić (Tončinić 2011). Takve se stele javljaju u Tiluriju i drugdje gdje su boravili vojnici stacionirani približno do odlaska legije. Poslije je tip stele koji je prevladavao u Tiluriju zasvjedočen i u Burnumu. To se može protumačiti pretpostavkom kako majstori nisu slijedili tu jedinicu na Dunavski limes nego su posla potražili među još preostalim vojskom u Dalmaciji prenijevši oblike, ikonografiju među vojnike XI. legije, a potom i IV. Flavije Feliks u Burnumu koji su u Dalmaciji boravili nešto duže od onih VII. legije. Ekonomska logika za takav razvoj događaja svakako postoji. Međutim, nakon što je vojska otišla iz Burnuma godine 85. takvih stela ili njihovih derivacija ni tamo više nema. Očito je da su tada otišli i kamenoklesari, ali gdje za sada nije moguće utvrditi. Burnum je u doba Hadrijana postao municipij, što je samo viši stupanj razvitka civilno-vojnog naselja nakon odlaska legija (Zaninović 1968). Što se događalo s Tilurijem poslije odlaska vojske, zasada nije jasno, ali prežitci govore da je život kontinuirao na jednoj novoj matrici.

¹ Osim toga, nažalost i u privatnim zbirkama.

Slika 1. Stela Gaja Laberija uzidana u kuću u Vrljičkoj ulici br. 19. u Sinju (snimio: N. Cambi).

Slika 2. Natpis stele Gaja Laberija (snimio: N. Cambi).

nadgrobnih spomenika (ni formalno ni ikonografski) podrijetlom iz Cetinske krajine. Ona je strukturalno pseudo arhitektonskog tipa (trokutni zabat, akroteriji i greda s frizom). Ispod je četvrtasto polje s klipijom okruženim jonskom kimom, a u kutovima su plastične rozete. Ovo polje nema izravno nikakve veze s arhitekturom. To je skulpturalni okvir osobito pogodan da prihvati portret.³ Uokvireno pravokutno natpisno polje je standardno profiliranog oblika koje nosi samo nekoliko elemenata nadgrobnog natpisa, a glatki ali neukvireni donji dio nosi zanimljivi natpis (sl. 2) koji glasi:

C(iaus) Laberivsf(ilius) (nedostaje ime oca)
 V[al]e(n)s ann(or)um VII
 H(ic) S(itus) E(st)
 hvnc titvlvm posvit fidvs amicvs vltvma
 qvae potvi debita persolvi
 noli dolere mater facivndvm fvnt properavit

² Medini 1984. Autor kao mjesto nalaza navodi Trilj (*Tilurium*) ili Čitluk (*Aequum*). Međutim u CIL III 2722 jasno stoji da spomenik potječe iz Garduna. U korekciji natpisa, u CIL III 9729 više se ne spominje mjesto nalaza i vlasništvo kuće. Vjerojatno se vlasnik već tada promijenio. Naime, u prvom CIL-ovom svesku kao vlasnik navodi se Johannis Buglian (Ivan Buljan), a kuća je obilježena karastarskim brojem 245. O liku u zabatu usp. Cambi 2003; Milošević 1989: 170, sl. 278 navodi mogućnost da je stela iz Garduna ili Čitluka. Isto Milošević 2017: 64, sl. 81. Daljnja razmišljanja pokazat će da je stela otkrivena u Gardunu. O steli je prigodno pisala i Mirjana Sanader 2008a; 2008b.

³ O *imago clipeata* usp. bilj. 15.

Aetas volvit hoc astrvm mevm vale et priores

[an ili aeta]te tollant hvnc lvctvm tibi

Predloženo čitanje na lijevom dijelu natpisa gotovo izlisanog teksta je veoma teško i donekle upućuje na ono što je rekao pokojni akademik Branimir Glavičić.⁴ Tekstopisac miješa prvo i treće lice, što znači da u jednom trenutku govori on sam, a u drugom Majci se obraća sam pokojnik. Osnovno se ipak razabire. Riječ je o dječaku od 7 godina kojemu je vjerni prijatelj sročio dirljivi natpis.⁵ Slobodni prijevod donjeg dijela teksta bio bi, ako sam ispravno pročitao teško čitljive riječi na početku dva posljednja retka ispod tabule: „Ovaj ti natpis postavi prijatelj vjerni. To je posljednji dug koji ti mogoh uzvratiti. Nemoj tugovati, majko: tako se moralo učiniti. Život mi hitro prođe, to je htjela zvijezda mojeg usuda. Zdrava budi, a rođeni prije mene neka ti uklone ovu tugu“.⁶ D. Rendić-Miočević daje također svoj prijevod.⁷ Najbliže paralele ovakvom izričaju su natpisi iz rimskog svijeta.⁸ Geza Alföldi je smatrao da je *Gaius Laberius Valens* vojnik, ali to je očiti epigrafski i ikonografski previd.⁹

U središnjem polju uz unutrašnji rub sa svake strane javljaju se dva identična štapa s vrhom od borova češera. Ovi predmeti nisu dosada bili zapaženi, vjerojatno zbog toga što se smatralo da je to dio okvira. Međutim, kad se dobro pogleda, jasno je da su po srijedi tirsosi, štapovi obično pokriveni listovima vinove loze ili bršljana te s borovim češerom na vrhu (što se jasno vidi). Posebno je jasan desni tirsos. U oba slučaja na Laberijevoj steli zapaža se da su štapovi od dna do vrha ovijeni vrpcom, što je također često kad se prikazuje ovaj atribut. Tirsos je široko rasprostranjeni predmet u Dionisovom (Bakhovom) kultu. Nose ga ili sam bog, Menade (Bahantice) i drugi sudionici tih obreda. Zaključak je da je dječak *Laberius* bio nositelj tirsosa u Dionisovim povorkama, prije nego što je bio primljen među mistese, ali do toga trenutka ostalo mu je više godina (do puberteta) što nije dočekao.

U gornjem dijelu stele u središtu zabata lik je dječaka koji nosi orijentalnu kapu s roščićem i zaštitom obraza (sl. 3). Obično, slijedeći J. Medinija, lik se tumači kao glava Atisa i sukladno tomu da je pokojnik bio pripadnik metroačke religije. U svakom slučaju takva kapa određuje lik kao pripadnika nekog orijentalnog naroda ili pak neku orijentalnu mitsku figuru, možda čak i samog Atisa. Na vrhu trokuta uzdiže se baza na kojoj je stajao neki ukras ili figura, a na akroterijima na bazi trokuta s lijeve i desne strane očuvale su se kandže, po svoj prilici orlovske kakve se u enface ili profilu nalaze na akroterijima nadgrobnih spomenika. Međutim, s obzirom na dionizijske attribute (tirsose) uz portret vjerojatnije se radi o Ganimedu nego Atisu. Preljepog trojanskog mladića Ganimedu ugrabio je Jupiterov orač i priveo da služi bogovima kao peharnik. Tome u prilog, osim tirsosa, govorili bi orlovi na akroterijima kao aluzija na otmicu. Također valja naglasiti da je lik u zabatu dječak, što jest bio Ganimed, ali ne i Atis. Identifikacija pokojnika s Ganimedom nije rijetka (Wrede 1981: 50–51 i passim).

U frizu osnovu prikaza tvore tri posude s malim ručkama između kojih su okomito položena dva dupina (s glavama dolje) međusobno povezani repovima. O povezu visi sitna po svoj prilici teatarska obrazina. Dvije su takve skupine dupina. Ovaj ikonografski repertoar nije rijedak na gredama arhitektonskog okvira nadgrobnih spomenika.¹⁰

⁴ Usp. Medini 1984: bilj. 9 (B. Glavičić je rekao da je tekst bez smisla); Rendić-Miočević 1987: 267–268, br. LXXXVIII. Nije jasno zašto je autor naveo da je natpis posvećen Gaju Laberiju Vitalisu, Gajevu sinu, kad jasno stoji da je *cognomen Valens*, a da *praenomen* oca nije uopće uklesan, iako je za kraticu ostavljen dovoljan prostor.

⁵ Teško bi bilo povjerovati da je prijatelj, sličnih godina, bio donator skupog spomenika od izvrsnog vapnenca. Stoga valja pretpostaviti da je on samo autor teksta.

⁶ Autor prijevoda je Bratislav Lučin na kojem mu lijepo zahvaljujem.

⁷ „Ovaj natpis tebi drug tvoj postavi vjerni: time riješih svoj dug – sve što uzmogoh još. Ne plači majko, suđeno bilo mi to. Prebrzo oca mi dob, zvijezde mi poželi sjaj. Zdravo, a od mene koji su rođeni prije, neka ti uklone tugu.

⁸ AE 2005, 00498; Inscriptiones Latinae Galliae Narbonensis 00437; Bolletino di Istituto di Centro di Restauro Roma, 1951, 11. Dostupna internet adresa je : http://db.edcs.eu/epigr/epi.php?s_sprache=de

⁹ Grešku je počinio Alföldy 1969: 91, s.v. *Laberius*. Naime, u natpisu jasno stoji da je riječ o dječaku od 7 godina, dok se jedinica (*VII. legio*) nigdje ne spominje. Autor je stelu iz Garduna očito brzopleto povezao s tamo prisutnom vojskom. Zavarao ga je možda i rimski broj VII, ali on se odnosi na godine. D. Rendić-Miočević drži da je natpis iz civilnog naselja koje je egzistiralo uz vojni tabor.

¹⁰ Takav motiv samo s više segmenata vidi na steli Gaja Utija iz Salone. Usp. Cambi 2013: 22, sl. 26.

Slika 3. Zabat stele s likom Ganimedea(?) u sredini (snimio: N. Cambi).

Slika 4. Portretno polje s likom Gaja Laberija (snimio: N. Cambi).

U glavnom polju smješten je *clipeus* s portretom dječaka u tunici preko koje je prebačen ogrtač (sl. 4). Oko vrata zapaža se vrpca o kojoj je visila *bull*, u ovom slučaju po svoj prilici od zlata s obzirom na kvalitetu spomenika koja je označavala dječaćki status s posvetom zaštitničkim bogovima do oblačenja muževne toge (*toga virilis*).¹¹ Lice izgleda kao u odraslog muškarca, ali to je neuspješni pokušaj klesareve

¹¹ Usp. Rüpke 2011, poglavlje "Religious Aspects in Daily Life" (Nicole Belayche), 278–280. Brončane ili druge jeftinije bulle nosili su siromašni dječaci. O promjenama u dječaćkoj dobi, a sukladno tome i bulli usp. Edmondson & Keith 2009: 47–70, poglavlje 2: "*Togam virilem summere: Coming of Age in the Roman World*" (F. Dolansky).

interpretacije suvremenog portretnog izraza. Karakteristike su mu ravne, tek neznatno zalučene obrve, uske izdužene oči s malo odebljanim donjim kapkom. Unutar bjeloočnice nisu naznačene šarenice i zjenice, iako se čini kao da je pogled usmjeren. Kosa je jasno raspoređena. Pramenovi koji dolaze od straga naprijed na sredini čela se razdvajaju i vode sa strana prema uskama. Izraz lica i kosa nedvojbeno pripadaju I. tipu Trajanova portreta, a to znači da na temelju takvog predloška spomenik treba datirati u početak II. st.¹² Prvi tip Trajanova portreta definirao je još davno W.H. Gross.¹³ Međutim, ne sliči samo frizura spomenutom Trajanovom tipu portreta nego i crte lica nedvojbeno oponašaju carev izgled i izraz.

Posebno pitanje nudi predmet u desnoj ruci dječaka. Loptasti predmet godinama je bio fiksacija pokojnog Josipa Britvića, amatera arheologa i strastvenog ljubitelja nogometa. Britvić je sebi utuvio u glavu da je riječ nogometnoj lopti i uporno čistio kalcifikat koji se nataložio na predmetu. Konačno su se pojavili osmerokutni sastavni dijelovi lopte. Nije, dakle, riječ ni o jabuci ni o globusu nego o lopti, ali, dakako, nikako nogometnoj, pa unatoč popularnim, ali neutemeljenim mišljenjima otpada ikakva mogućnost da se nogomet u okolici Sinja igrao još u rimsko doba. Rimljani su se, doduše, igrali loptom (*pila*) momčadski i pojedinačno, žonglirali loptom i sl.¹⁴ A nogomet, pa ni primordijalni oblik pak ne. Nogomet je tipično engleski izum XIX. st. i to treba poštovati. Postojala su i igrališta (*campi*) za takve igre u rimskim naseljima. Laberijeva lopta je bila očito lijepo i pravilno izrađena od osmerokutnih komada kože ili još vjerojatnije od tkanine, a iznutra je bila ispunjena konjskom dlakom (Thuillier 1999: 92). Očevidno je da su dječaku Laberiju bile omiljene takve igre koje je igrao s vršnjacima pred različitom publikom (vjerojatno i s prijateljem koji postavlja spomenik).

Dakle vrsna Laberijeva stela nije svjedočanstvo vojnih nego civilnih žitelja nakon što je legija napustila tabor. Jedan ovakav spomenik je važno svjedočanstvo nastavka života na toj lokaciji. O odnosima vojnog i civilnog naselja još je teško govoriti, ali čini se da se neke pojedinosti ipak naziru. Razlog postojanja civilnog naselja (*canabae*) nedvojbeno je smanjen, ali nije nestao. Vjerojatno se središte preselilo uz most na Cetini (*Pons Tiluri*).

Slika 5. Stela iz Tilurija u Arheološkom muzeju Split (snimio: N. Cambi).

Još jedna stela potkrjepljuje nastavak civilnog i civiliziranog života u Tiluriju nakon odlaska VII. legije CPF. Naime, u Arheološkom muzeju u Splitu (inv. broj A 2463) čuva se fragment stele sličnog oblika,

¹² Na njegov upit tako sam doista kazao pokojnom J. Mediniju, što je on prihvatio i uredno citirao u bilj. 10 navedenog rada. Identično mišljenje dijelim i danas, nakon proteklih 40 godina. Dataciju sam i obrazložio u knjizi Cambi 2000: 53, tab. 95, br. 71.

¹³ Gross 1940. O tome tipu usp. i Fittschen & Zanker 1985: 38. O Trajanovim portretima u Dalmaciji usp. Cambi 2000: 51–54.

¹⁴ O igrama loptom u rimsko doba usp. Thuillier 1999: 89–94.

rasporeda polja i ikonografskih osobina poput Laberijeve (sl. 5; Bulić, 1900: 8; CIL III 14944 b; Rinaldi Tufi 1971: 111, br. 39, tab. XI, 4). Fragment je razmjerno velik (vis. 0,95 m, šir. 0,60 m, a deblj. 0,05 m). Očito je da je čitav spomenik bio veći i od Laberijeva, ako se uračuna nedostajući dio, a na to upućuje i veća širina. Šteta je što je spomenik dosta izlizan pa je otežana interpretacija. Već davno sam uočio sličnosti tih stela i činjenicu, koja je možda i važnija, da obje potječu iz Garduna (*Tilurium*). Sačuvao se gotovo čitavi gornji dio koji se sastoji od trokutastog zabata s dva jasno uočljiva akroterija na kojima više nema ostataka figura, ali su ove sigurno postojale. Na vrhu trokuta stajao je po svoj prilici i središnji akroterij, ali je odlomljen. U centru trokutastog polja prikazana je glava Meduze raskuštrane kose, a ispod brade jasan je Heraklov čvor (mornarski pašnjak) od zmija čije glave teže prema kutovima. To je dobro prepoznatljiva figura, unatoč oštećenjima, poznata na bezbrojnim primjerima na središtima zabata stela, bočnim stranama sarkofaga, pa čak i zabatima nadgrobnih hramova i naiskosa. Taj lik je svojom apotropejskom simbolikom primjeren nadgrobnim spomenicima. Ispod zabata je greda ukrašena s tri vrča među kojima su obješeni dupini vezani za repove. O vezici visi sitna okrugla obrazina. Nažalost figure su izlizane, ali ipak jasno raspoznatljive. Ispod friza je pravokutno polje s 4 rozete u kutovima, dok je u sredini ubačen klipej omeđen astragalom i ukrasom koji se teško razabire. Unutar klipeja je portret odraslog muškarca što se dade zaključiti, iako je površina veoma korodirana. Nešto bolje je očuvana haljina koja se sastojala od tunike i ogrtača. Niže od četvrtastog polja praktički je sve nestalo osim tri ili četiri slova natpisa, unutar profiliranog natpisnog polja. Iz natpisa se ne može ništa izvući, osim što mu je *praenomen* počinjao slovom T. Donji dio stele odlomljen je i nestao.

Kad se usporede ova dva gardunska spomenika, tada se smije konstatirati, unatoč oštećenosti potonje, da je njihov oblik, raspodjela prostora i ikonografija gotovo identična. U ikonografskom pogledu razlikuje ih samo glava u središtu zabata: u prvom je glava mladog orijentalca (Ganimeda ?), a u drugom Meduza. Prema tome, to je oblik koji je nakon odlaska vojnika bio serijski rađen, zasada potvrđen s dva primjerka. Za drugi se ne može zasigurno kazati je li pripadao vojniku, ali za prvi je to pouzdano. S obzirom na razlike u odnosu na formalne i ikonografske karakteristike brojnih ranijih (vojničkih) stela, nameće se zaključak da su majstore koji su otišli zamijenili neki drugi, brzo nakon odlaska vojnika. Tijekom II. st. i njihove izrađevine nestaju.

Govori se, dakako, o lokalnoj radionici koju karakteriziraju oblici, raspored i figure, jer je ovaj tip zasvjedočen samo u Tiluriju i nigdje drugdje u Dalmaciji. Doduše stele ovakvog tipa, izrađivale su se u Italiji i po svoj je prilici od tamo stigao uzorak, a možda i majstori.¹⁵ Tip stele sa središnjim klipejem nije pogodan za vojnike jer u njemu osim biste jedva što drugo staje, a vojnici su se voljeli predstaviti sa svojom opremom i atributima.¹⁶

Kratice

AE	<i>L'année épigraphique</i> . Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine, Paris.
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berlin.

Literatura

Alföldy 1969	G. Alföldy, <i>Die Personenamen in der römischen Provinz Dalmatia</i> , Heidelberg, 1969.
Bulić 1900	F. Bulić, „Gardun (Delminium?) (Arduba?)“, <i>Bullettino di archeologia e storia Dalmata</i> XXIII, Split, 1900, 7–10.
Cambi 2000	N. Cambi, <i>Imago animi. Antički portret u Hrvatskoj</i> , Split, 2000.

¹⁵ Scarpellini 1987. O klipejima kao obliku za prikazivanje portreta usp. Winkes 1969.

¹⁶ O prikazima vojnika na stelama u Cisalpinu usp. Franzoni 1987. Samo su na dva primjerka vojnici prikazani u klipeju.

- Cambi 2003 N. Cambi, "Attis or Someone else on Funerary Monuments from Dalmatia?", in: P. Noelke (ed.), *Romanisation und Resistenz in Plastik, Architektur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum. Neue Funde und Forschungen, Akten des VII. Internationalen Colloquiums über Probleme des provinzialrömische Kunstschaffens*, Köln 2. bis 6. Mai 2001, Mainz, 2003, 511–520.
- Cambi 2013 N. Cambi, „Pregled razvoja nadgrobnih spomenika u Dalmaciji, (A Review of the Development of the Funerary Monuments in Dalmatia)“, u: N. Cambi & G. Koch (ur.), *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba rimskog carstva (Funerary Sculpture of the Western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire)*. Zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 27. do 30. rujna 2009. u Splitu, Split, 2013, 17–99.
- Edmondson & Keith 2009 J. Edmondson & A. Keith (eds.), *Roman Dress and the Fabrics of Roman Culture*, Toronto – Buffalo – London, 2009.
- Fittschen & Zanker 1985 K. Fittschen & P. Zanker, *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom I*, Mainz, 1985.
- Franzoni 1987 C. Franzoni, *Habitu atque habitudo militis. Monumenti funerari di militari nella Cisalpina Romana*, Roma, 1987.
- Gross 1940 W.H. Gross, *Die Bildnisse Trajans. Das römische Herrscherbild II*, 2, Berlin, 1940.
- Medini 1984 J. Medini, „Spomenici s Atisovim likom na području Sinjske krajine“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Cetinska Krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 8, Split, 1984, 107–126.
- Milošević 1989 A. Milošević, *Arheološka topografija Cetine*, Split, 1989.
- Milošević 2017 A. Milošević, *Arheologija Sinjskog polja*, Split, 2017.
- Rendić-Miočević 1987 D. Rendić-Miočević, *Carmina Epigraphica*, Split, 1987.
- Rinaldi Tufi 1971 S. Rinaldi Tufi, "Stele funerarie con ritratti di età romana nel Museo Archeologico di Spalato. Saggio di una tipologia strutturale", *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei*, anno CCCLXVIII, serie VIII, volume XVI, fascicolo 3, Roma Accademia Nazionale dei Lincei, Roma, 1971, 87–166.
- Rüpke 2011 J. Rüpke (ed.), *A Companion to Roman Religion*, Wiley-Blackwell, 2011.
- Sanader 2003 M. Sanader, "Grabsteine der Legio VII aus Tilurium – Versuch einer Typologie", in: P. Noelke (ed.), *Romanisation und Resistenz in Plastik, Architektur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum. Neue Funde und Forschungen, Akten des VII. Internationalen Colloquiums über Probleme des provinzialrömische Kunstschaffens*, Köln 2. bis 6. Mai 2001, Mainz, 2003, 501–510.
- Sanader 2008a M. Sanader, "Über zwei römische Grabstelen aus der römischen Provinz Dalmatien, auf denen ein Ball dargestellt ist", in: C. Franek, S. Lamm, T. Neuhauser, B. Porod & K. Zöhner (eds.), *Thiasos, Festschrift Pochmarski*, Graz, 2008, 835–841.
- Sanader 2008b M. Sanader, „Dvije nadgrobnje stele s prikazom lopte iz rimske provincije Dalmacije“ u: M. Sanader, *Imago provinciarum*, Zagreb, 2008, 145–152.
- Scarpellini 1987 D. Scarpellini, *Stele Romane con imagines clipeatae in Italia*, Roma, 1987.
- Thuillier 1999 J.-P. Thuillier, *Sport im antiken Rom*, Darmstadt, 1999.
- Tončinić 2011 D. Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Split, 2011.
- Winkes 1969 R. Winkes, *Clipeata imago. Studien zu einer römischen Bildnisform*, Bonn, 1969.
- Wrede 1981 H. Wrede, *Consecratio in formam deorum. Vergöttliche Privatpersonen in der römischen Kaiserzeit*, Mainz, 1981.
- Zaninović 1968 M. Zaninović, „Burnum, castellum – municipium“, *Diadora 4*, Zadar, 1968, 119–129.

